૪

જૈન સંસ્કૃતિનું હૃદય

સંસ્કૃતિનું ઝરણું

સંસ્કૃતિનું ઝરણું નદીના એવા પ્રવાહ જેવું છે કે જે પોતાના ઉદ્દગમ સ્થાનથી તે અંત સુધી બીજાં નાનાં-મોટાં ઝરણાંઓ સાથે ભળતું, વધતું અને પરિવર્તન પામતું બીજાં અનેક મિશ્રણોથી યુક્ત થતું જાય છે, અને ઉદ્દગમસ્થાનમાં પોતાને મળેલ રૂપ, સ્પર્શ, ગંધ તથા સ્વાદ વગેરેમાં કંઈક ને કંઈક પરિવર્તન પણ પ્રાપ્ત કરતું રહે છે. જૈન તરીકે ઓળખાતી સંસ્કૃતિ પણ સામાન્ય સંસ્કૃતિના આ નિયમનો અપવાદ નથી. જે સંસ્કૃતિને આજે આપણે જૈન સંસ્કૃતિના નામે ઓળખીએ છે એનો આવિર્ભાવ સૌથી પહેલાં કોણે કર્યો, અને એમનાથી એ પહેલવહેલાં કેવા રૂપે ઉદ્ભવી, એનું પૂરેપૂરું યથાર્થ વર્ણન કરવું, એ ઇતિહાસના સીમાડાની બહારની વાત છે. આમ છતાં, એ પ્રાચીન પ્રવાહનું જે અને જેવું ઝરણું આપણી સામે મોજૂદ છે, તથા એ જે આધારોના પટમાં વહેતું રહ્યું છે, એ ઝરણા અને એ સાધનો સંબંધી વિચારણા કરવાથી આપણે જૈન સંસ્કૃતિના હૃદયને થોડું-ઘણું પિછાની શકીએ છીએ.

જૈન સંસ્કૃતિનાં બે રૂપ

બીજી સંસ્કૃતિઓની જેમ, જૈન સંસ્કૃતિનાં પણ બે રૂપ છે: એક બાહ્ય અને બીજું આંતરિક. બાહ્ય રૂપ એ છે કે જેને એ સંસ્કૃતિના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લોકો ઉપરાંત બીજા લોકો પણ પોતાની આંખ, કાન વગેરે બાહ્ય ઇંદ્રિયો દ્વારા જાણી શકે છે. પણ સંસ્કૃતિનું આંતરિક સ્વરૂપ એવું નથી હોતું; કારણ કે કોઈ પણ સંસ્કૃતિના આંતરિક સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ આકલન તો ફક્ત એને જ થાય છે કે જે એને પોતાના જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી દે છે. બીજા લોકો એને જાણવા ઇચ્છે તો એનું સાક્ષાત્ દર્શન નથી કરી શકતા. પણ એ આંતરિક સંસ્કૃતિને પોતાના જીવનમાં ઉતારનાર પુરુષ કે પુરુષોના જીવન-વ્યવહારો ઉપરથી તેમ જ તેની આસપાસના વાતાવરણ ઉપર પડતી અસરો ઉપરથી તેઓ કોઈ પણ આંતરિક સંસ્કૃતિનો અંદાજ મેળવી શકે છે. અહીં મારે મુખ્યત્વે જૈન સંસ્કૃતિના એ સ્વરૂપનો કે હૃદયનો પરિચય આપવો છે કે જે મોટે ભાગે અભ્યાસમાંથી જાગેલી કલ્પના તથા અનુમાન પર જ આધાર રાખે છે.

જૈન સંસ્કૃતિનું બાહ્ય સ્વરૂપ

જૈન સંસ્કૃતિના બાહ્ય સ્વરૂપમાં, બીજી સંસ્કૃતિઓના બાહ્ય સ્વરૂપની જેમ, અનેક વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. શાસ્ત્ર, એની ભાષા, મંદિર, એનું સ્થાપત્ય, મૂર્તિ-વિધાન, ઉપાસનાના પ્રકાર, એમાં કામમાં આવનારાં ઉપકરણો તથા વસ્તુઓ, સમાજના ખાન-પાનના નિયમો, ઉત્સવો, તહેવારો વગેરે અનેક વિષયોનો જૈન સમાજ સાથે એક જાતનો અનોખો સંબંધ છે; અને પ્રત્યેક વિષય પોતપોતાનો આગવો ઇતિહાસ પણ ધરાવે છે. આ બધી બાબતો બાહ્ય સંસ્કૃતિનાં અંગ છે. પણ એવો કોઈ નિયમ નથી કે જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે આ અને એવાં બીજાં અંગ મોજૂદ હોય ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે એનું હૃદય પણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. બાહ્ય અંગો હયાત હોવા છતાં ક્યારેક હૃદયનો અભાવ હોય છે; અને બાહ્ય અંગોના અભાવમાં પણ સંસ્કૃતિના હૃદયની સંભવના હોય છે. આ દૃષ્ટિને સામે રાખીને વિચાર કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ એ વાત સારી રીતે સમજી શકશે કે, જૈન સંસ્કૃતિનું હૃદય, જેનું વર્ણન હું અહીં કરવાનો છું, એનો કેવળ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જૈન સમાજમાં જન્મેલ અને જૈન કહેવાનાર વ્યક્તિમાં જ સંભવ છે, એમ નથી. સામાન્ય લોકો જેને જૈન માને છે, અથવા જેઓ પોતાની જાતને જૈન કહે છે, એમનામાં જો આંતરિક યોગ્યતા ન હોય તો એ હૃદયનો સંભવ ન સમજવો; અને જૈન નહીં કહેવાનાર વ્યક્તિઓમાં પણ જો સાચી યોગ્યતા હોય તો એ હૃદયનો સંભવ છે. આ રીતે જ્યારે સંસ્કૃતિનું બાહ્ય રૂપ સમાજમાં જ મર્યાદિત હોવાથી બીજા સમાજમાં એ સુલભ નથી હોતું, ત્યારે સંસ્કૃતિનું હૃદય, એ સમાજના અનુયાયીઓની જેમ, અન્ય સમાજના અનુયાયીઓમાં પણ હોઈ શકે છે. સાચી વાત તો એ છે કે સંસ્કૃતિનું હૃદય કે એનો આત્મા એટલાં વ્યાપક અને સ્વતંત્ર હોય છે કે એને દેશ, કાળ, જાતિ, ભાષા અને રીતરિવાજો ન તો બંધિયાર બનાવી શકે કે ન તો પોતાની સાથે બાંધી શકે છે.

જૈન સંસ્કૃતિનું હૃદય : નિવર્તક ધર્મ

પ્રશ્ન એ છે કે જૈન સંસ્કૃતિનું હૃદય શું ચીજ છે? આનો ટૂંકો જવાબ તો એ છે કે નિવર્તક ધર્મ જૈન સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. જે ધર્મ નિવૃત્તિ આપવાવાળો અર્થાત્ પુનર્જન્મના ચક્રનો નાશ કરવાવાળો હોય અથવા એ નિવૃત્તિના સાધનરૂપે જે ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ, વિકાસ અને પ્રચાર થયો હોય, એ નિવર્તક ધર્મ કહેવાય છે. આનો મૂળ અર્થ સમજવા માટે પ્રાચીન છતાં સમકાલીન અન્ય ધર્મોના સ્વરૂપ સંબંધી થોડોક વિચાર કરવો જોઈશે.

ધર્મોનું વર્ગીકરણ

અત્યારે દુનિયામાં જેટલા ધર્મો જીવિત છે, અથવા જેમનો થોડો-ઘણો ઇતિહાસ મળે છે, એ બધાયના આંતરિક સ્વરૂપનું જો વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો મુખ્યત્વે એમને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય:—

(૧) પહેલો એ વિભાગ કે જે વર્તમાન જન્મનો વિચાર કરે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૨) બીજો એ કે જે વર્તમાન જન્મ ઉપરાંત જન્માંતરનો પણ વિચાર કરે છે.

(૩) ત્રીજો એ વિભાગ કે જે જન્મજન્માંતર ઉપરાંત એના નાશ કે ઉચ્છેદનો પણ વિચાર કરે છે.

અનાત્મવાદ

અત્યારની જેમ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં પણ એવા વિચારકો હતા કે જેઓ વર્તમાન જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા સુખની પેલે પાર કોઈ સુખ છે, એવી કલ્પનાથી ન તો પ્રેરણા મેળવતા હતા કે ન તો એનાં સાધનોની શોધમાં સમય વિતાવવો ઠીક માનતા હતા; એમનું ધ્યેય વર્તમાન જીવનનો સુખ-ભોગ જ હતું. અને તેઓ આ ધ્યેયને પાર પાડવા માટે બધાં સાધનોનો સંગ્રહ કરતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે આપણે જે કંઈ છીએ તે આ જન્મ સુધી જ છીએ, અને મરણ બાદ આપણે ફરી જન્મ લઈ શકતા નથી. બહુ બહુ તો આપણા પુનર્જન્મનો અર્થ આપણી સંતતિ ચાલુ રહે એ જ છે. તેથી આપણે જે કંઈ સુકૃત કરીશું, એનું ફળ આ જન્મ પછી ભોગવવા માટે આપણે જન્મવાના નથી. આપણી કરણીનું ફળ આપણાં સંતાન કે આપણો સમાજ ભોગવી શકે છે. એને પુનર્જન્મનું નામ આપવું હોય તો એમાં અમારો કોઈ વાંધો નથી. આવો વિચાર કરનારા વર્ગને આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પણ અનાત્મવાદી કે નાસ્તિક કહેવામાં આવેલ છે. એ જ વર્ગ, ક્યારેક, આગળ જતાં, ચાર્વાક તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આ વર્ગની દૃષ્ટિમાં સાધ્ય-પુરુષાર્થ એક માત્ર કામ અર્થાત્ સુખભોગ જ છે. એના સાધન તરીકે એ વર્ગ નથી ધર્મની કલ્પના કરતો કે નથી જાતજાતનાં વિધિવિધાનોનો વિચાર કરતો. તેથી જ આ વર્ગને કેવળ કામ-પુરુષાર્થી કે બહુ બહુ તો કામ અને અર્થ, એ બે પુરુષાર્થને માનનાર કહી શકાય.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રવર્તક ધર્મ

બીજો વિચારક વર્ગ જીવનમાં શરીર-સુખને સાધ્ય તરીકે તો માને છે, પણ એ માને છે કે વર્તમાન જન્મમાં જેવા સુખનો સંભવ છે, એવું જ સુખ પ્રાણી મરીને પુનર્જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે–જન્મજન્માંતરમાં–પણ ચાલુ રહે છે અને એ રીતે શારીરિક–માનસિક સુખોના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષની પરંપરા ચાલતી રહે છે. જેવી રીતે આ જન્મમાં એવી જ રીતે જન્માંતરમાં પણ જો આપણે સુખી થવું હોય કે વધારે સુખ મેળવવું હોય, તો એ માટે આપણે ધર્માનુષ્ઠાન પણ કરવાં પડશે. અર્થોપાર્જન વગેરે સાધન ભલે વર્તમાન જન્મમાં ઉપકારક થાય, પણ જન્માંતરના ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર સુખને માટે આપણે ધર્માનુષ્ઠાન અવશ્ય કરવાં જોઈશે. આવી વિચારસરણી ધરાવતા લોકો જાતજાતનાં ધર્માનુષ્ઠાનો કરતાં હતાં, અને એની દ્વારા પરલોકનાં ઉચ્ચ સુખો મેળવવાની શ્રદ્ધા પણ ધરાવતા હતા. આ વર્ગ આત્મવાદી અને પુનર્જન્મવાદી તો છે જ, પણ એની કલ્પના જન્મ-જન્માંતરમાં વધારે ને વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તથા સુખને વધારેમાં વધારે વખત સુધી સ્થિર રાખવાની હોવાને લીધે એમનાં ધર્માનુષ્ઠાનોને પ્રવર્તક ધર્મ કહેવામાં આવેલ છે. પ્રવર્તક ધર્મનો ટૂંકમાં સાર એ છે કે જે અને જેવી સમાજવ્યવસ્થા હોય એને એવી નિયમબદ્ધ અને કર્તવ્યબદ્ધ બનાવવી કે જેથી સમાજનો પ્રત્યેક સભ્ય, પોતપોતાની સ્થિતિ અને કક્ષા પ્રમાણે, સુખ મેળવે અને સાથોસાથ એવા જન્માંતરની તૈયારી કરે કે જેથી બીજા જન્મમાં પણ એ વર્તમાન જન્મ કરતાં વધારે અને સ્થાયી સુખને મેળવી શકે. પ્રવર્તક ધર્મનો ઉદ્દેશ સમાજવ્યવસ્થાની સાથોસાથ જન્માંતરને સુધારવો, એ છે, નહીં કે જન્માન્તરનો ઉચ્છેદ કરવો. પ્રવર્તક ધર્મ પ્રમાણે કામ, અર્થ અને ધર્મ, એ ત્રણ પુરુષાર્થ છે. એમાં મોક્ષ નામક ચોથા પુરુષાર્થની કોઈ કલ્પના નથી. પ્રાચીન ઈરાની આર્યો જેઓ અવેસ્તાને ધર્મગ્રંથ તરીકે માનતા હતા, અને પ્રાચીન વૈદિક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આર્યો, જેઓ મંત્ર અને બ્રાહ્મણ રૂપ વેદભાગને જ માનતા હતા, એ બધાય ઉપર્યુક્ત પ્રવર્તક ધર્મના અનુયાયી છે. આગળ જતાં વૈદિક દર્શનોમાં 'મીમાંસા-દર્શન'ને નામે જે કર્મકાંડી દર્શન પ્રસિદ્ધ થયું, એ પ્રવર્તક ધર્મનું જીવંત રૂપ છે.

નિવર્તક ધર્મ

નિવર્તક ધર્મ, એ ઉપર સૂચવેલ પ્રવર્તક ધર્મનો સાવ વિરોધી છે. જે વિચારકો આ લોક ઉપરાંત લોકાંતર અને જન્માંતરને માનવાની સાથેસાથે એ જન્મચક્રને ધારણ કરનાર આત્માને તો, પ્રવર્તક-ધર્મ-વાદીઓની જેમ, માનતા જ હતા, પણ સાથે સાથે જ તેઓ જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થતા ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર અને ચિરસ્થાયી સુખથી સંતુષ્ટ ન હતા; એમની દૃષ્ટિ એ હતી કે આ જન્મમાં કે જન્માંતરમાં ગમે તેટલું ઊંચું સુખ કેમ ન મળે, અને એ ગમે તેટલા લાંબા સમય સુધી કેમ ન રહે, પણ જો એ સુખ ક્યારેક ને ક્યારેક પણ નષ્ટ થવાનું હોય, તો એ ઉચ્ચ અને ચિરસ્થાયી સુખ પણ અંતે નિકૃષ્ટ સુખની કોટિનું જ હોવાથી ઉપાદેય ન થઈ શકે. એ લોકો એવા કોઈ સુખની શોધમાં હતા, કે જે એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી ક્યારેય નાશ ન પામે. આ શોધની સૂઝમાંથી એમને મોક્ષ-પુરુષાર્થનો સ્વીકાર કરવાનું અનિવાર્ય લાગ્યું. તેઓ માનવા લાગ્યા કે આત્માની એક એવી પણ સ્થિતિ સંભવી શકે છે, કે જેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ક્યારેય જન્મ-જન્માંતર કે શરીર ધારણ કરવાં ન પડે. આત્માની એ સ્થિતિને તેઓ મોક્ષ કે જન્મનિવૃત્તિ કહેતા હતા. પ્રવર્તક ધર્મના અનુયાયીઓ જે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો દ્વારા આ લોકનાં તેમ જ પરલોકનાં ઉત્કૃષ્ટ સુખોને માટે પ્રયત્ન કરતા હતા, એ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોને નિવર્તક ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાના સાધ્ય મોક્ષ કે નિવૃત્તિને માટે ન કેવળ અધૂરાં જ માનતાં હતા, બલ્કે એમને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં બાધક સમજીને એ બધાંય

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોને એકદમ હેય કહેતા હતા. ઉદ્દેશ અને દૃષ્ટિમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલું અંતર હોવાથી પ્રવર્તક ધર્મના અનુયાયીઓ માટે જે ઉપાદેય ગણાતું તે જ નિવર્તક ધર્મના અનુયાયીઓ માટે હેય બની ગયું. જોકે મોક્ષને માટે પ્રવર્તક ધર્મને બાધક ગણવામાં આવ્યો, પણ એની સાથે જ મોક્ષવાદીઓને માટે પોતાના સાધ્ય–મોક્ષપુરુષાર્થના ઉપાયરૂપે કોઈક સુનિશ્ચિત માર્ગની શોધ કરવી, એ પણ જરૂરી થઈ પડ્યું. આ શોધની સૂઝમાંથી એમને એક એવો માર્ગ, એક એવો ઉપાય મળી આવ્યો કે જે બાહ્ય સાધનો ઉપર આધાર રાખતો ન હતો; એ કેવળ સાધકની પોતાની વિચારશુદ્ધિ અને વર્તનશુદ્ધિ ઉપર જ નિર્ભર હતો. વિચાર અને વર્તનની આત્યંતિક–સંપૂર્ણ શુદ્ધિનો આ માર્ગ જ નિવર્તક ધર્મને નામે કે મોક્ષ માર્ગને નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આ વિચિત્ર અને વિવિધ તાણાવાણાની તપાસ કરતાં આપણને સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે કે ભારતીય આત્મવાદી દર્શનોમાં કર્મકાંડી મીમાંસકને બાદ કરતાં બધાય નિવર્તકધર્મવાદી છે. અવૈદિક ગણાતા બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનની સંસ્કૃતિ તો મૂળમાં નિવર્તકધર્મસ્વરૂપ છે જ, પણ વૈદિક ગણાતા ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્યયોગ તથા ઔપનિષદ દર્શનનો આત્મા પણ નિવર્તક ધર્મ ઉપર જ પ્રતિષ્ઠિત છે. વૈદિક હોય કે અવૈદિક, આ બધાય નિવર્તક ધર્મો અંતે પ્રવર્તક ધર્મને કે યજ્ઞયાગાદિ અનુષ્ઠાનોને હેય જ માને છે. અને એ બધાય સમ્યગ્જ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાનને તથા આત્મજ્ઞાનમૂલક અનાસક્ત જીવન-વ્યવહારને ઉપાદેય માને છે; તેમ જ એના દ્વારા જ પુનર્જન્મના ચક્રાવાથી છુટકારો મળી શકે એમ કહે છે.

સમાજગામી પ્રવર્તક ધર્મ

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રવર્તક ધર્મ સમાજગામી હતો. એનો અર્થ એ કે દરેક વ્યક્તિ સમાજમાં રહીને જ, જે સામાજિક ફરજો ઐહિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય અને જે ધાર્મિક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ફરજો પારલૌકિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય, એનું પાલન કરે. દરેક વ્યક્તિ જન્મથી જ ઋષિઋણ એટલે વિદ્યાધ્યયન વગેરે, પિતૃઋણ એટલે સંતાનોત્પત્તિ વગેરે અને દેવઋણ એટલે યજ્ઞયાગ વગેરે બંધનોથી બંધાયેલી હોય છે. વ્યક્તિ પોતાની સામાજિક અને ધાર્મિક ફરજોનું પાલન કરીને પોતાની તુચ્છ ઇચ્છાનું શોધન કરે, એ ઇષ્ટ છે; પણ એનો સમૂળગો નાશ કરવો એ ન તો શક્ય છે કે ન તો ઇષ્ટ છે. પ્રવર્તક ધર્મ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ જરૂરી છે; એનું ઉલ્લંઘન કરીને કોઈ વિકાસ નથી કરી શકતો.

વ્યક્તિગત નિવર્તક ધર્મ

નિવર્તક ધર્મ વ્યક્તિગામી છે. એની ઉત્પત્તિ આત્મસાક્ષાત્કારની ઉત્કટ વૃત્તિમાંથી થવાને લીધે એ જિજ્ઞાસુને આત્મતત્ત્વ છે કે નહીં, છે તો એ કેવું છે, એનો બીજાની સાથે કેવો સંબંધ છે, એનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એમ હોય તો એ કયા કયા ઉપાયોથી થઈ શકે વગેરે પ્રશ્નો તરફ જ પ્રેરે છે. એ પ્રશ્નો એવા નથી કે જેનું નિરાકરણ એકાંત ચિંતન, ધ્યાન, તપ અને અનાસક્ત જીવન વગર થઈ શકે. આવું યથાર્થ જીવન ખાસ ખાસ વ્યક્તિઓને માટે જ સંભવી શકે; એ સમાજગામી બને એવો સંભવ નથી. તેથી શરૂશરૂમાં પ્રવર્તક ધર્મ કરતાં નિવર્તક ધર્મનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત હતું. નિવર્તક ધર્મને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનું બંધન હતું જ નહીં; એ તો ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા વગર જ વ્યક્તિને સર્વત્યાગની અનુમતિ આપે છે; કારણ કે એનો આધાર ઇચ્છાનું શોધન નહીં પણ એનો નિરોધ છે. એટલા માટે નિવર્તક ધર્મ, વ્યક્તિ સમસ્ત સામાજિક અને ધાર્મિક ફરજોથી બંધાયેલ છે, એમ નથી માનતો. એની માન્યતા પ્રમાણે વ્યક્તિને માટે મુખ્ય કર્તવ્ય એક જ છે, અને તે એ કે જેમ બને તેમ આત્મસાક્ષાત્કારનો અને એમાં અવરોધ ઊભો કરનારી ઇચ્છાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નિવર્તક ધર્મનો પ્રભાવ અને વિકાસ

એમ લાગે છે કે જ્યારે પ્રવર્તક ધર્મના અનુયાયી વૈદિક આર્યો આ દેશમાં પહેલવહેલાં આવ્યા ત્યારે પણ આ દેશમાં ક્યાંક ને ક્યાંક, એક યા બીજે રૂપે, નિવર્તક ધર્મ પ્રચલિત હતો. શરૂઆતમાં આ બે ધર્મસંસ્થાઓના વિચારો વચ્ચે સારો એવો સંઘર્ષ થયો, પણ નિવર્તક ધર્મના ગણ્યાગાંઠ્યા સાચા અનુગામીઓની તપસ્યા, ધ્યાનપદ્ધતિ અને અસંગચર્યા [—અનાસક્ત આચરણ]નો જે પ્રભાવ સાધારણ જનસમૂહ ઉપર ધીમે ધીમે વધતો જતો હતો, એણે પ્રવર્તક ધર્મના કેટલાક અનુયાયીઓને પણ પોતા તરફ આકર્ષ્યા, અને નિવર્તક ધર્મની સંસ્થાઓનો અનેક રૂપે વિકાસ થવો શરૂ થયો. અંતે આનું અસરકારક પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રવર્તક ધર્મના આધારરૂપ જે બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થ, એમ બે આશ્રમો માનવામાં આવતા હતા એના સ્થાને પ્રવર્તક ધર્મના પુરસ્કર્તાઓએ પહેલાં તો વાનપ્રસ્થ સહિત ત્રણ અને પાછળથી સંન્યાસ સહિત ચાર આશ્રમોને જીવનમાં સ્થાન આપ્યું. નિવર્તક ધર્મની અનેક સંસ્થાઓના વધતા જતા લોકવ્યાપી પ્રભાવને કારણે પ્રવર્તક ધર્માનુયાયી બ્રાહ્મણો એટલે સુધી માનવા લાગ્યા કે ગૃહસ્થાશ્રમ સેવ્યા વગર પણ, સીધેસીધા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારવાનો માર્ગ પણ ન્યાયયુક્ત છે. આ રીતે જીવનમાં પ્રવર્તક ધર્મનો જે સમન્વય સ્થિર થયો, એનું ફળ આપણે દાર્શનિક સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનમાં આજે પણ જોઈએ છીએ.

સમન્વય અને સંઘર્ષ

જે તત્ત્વજ્ઞ ઋષિઓ પ્રવર્તક ધર્મના અનુયાયી બ્રાહ્મણોના વંશજો હોવા છતાં નિવર્તક ધર્મને પૂરેપૂરો અપનાવી ચૂક્યા હતા, એમણે પોતાના ચિંતન અને જીવન દ્વારા નિવર્તક ધર્મનું મહત્ત્વ પ્રગટ કર્યું; આમ છતાં એમણે પોતાની પૈતૃક સંપત્તિરૂપ પ્રવર્તક ધર્મ અને એના આધારરૂપ વેદોના પ્રામાણ્યને માન્ય રાખ્યું. ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને ઔપનિષદ દર્શનના આદ્ય દ્રષ્ટા આવા જ તત્ત્વજ્ઞ ઋષિઓ હતા. નિવર્તક ધર્મના કોઈ કોઈ પુરસ્કર્તા એવા પણ થયા કે જેમણે તપ, ધ્યાન અને આત્મસાક્ષાત્કારમાં બાધક ક્રિયાકાંડનો તો આત્યંતિક વિરોધ કર્યો, પણ એ ક્રિયાકાંડની આધારભૂત શ્રુતિનો સર્વથા વિરોધ ન કર્યો. એવી વ્યક્તિઓમાં સાંખ્ય દર્શનના આદિ પુરુષ કપિલ વગેરે ઋષિ હતા. એ કારણે જ સાંખ્ય-યોગદર્શન મૂળમાં પ્રવર્તક ધર્મનું વિરોધી હોવા છતાં અંતે વૈદિક દર્શનોમાં સમાઈ ગયું.

સમન્વયની આવી પ્રક્રિયા આ દેશમાં સૈકાઓ સુધી ચાલતી રહી. પછી બન્ને ધર્મોમાં કેટલાક એવા એકાંતવાદી થતા રહ્યા કે જેઓ પોતપોતાના પ્રવર્તક કે નિવર્તક ધર્મ સિવાય બીજા પક્ષને ન તો માનતા હતા, કે ન તો એને સારો કહેતા હતા. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધથી પહેલાં પણ નિવર્તક ધર્મના આવા એકાંતવાદી અનેક પુરસ્કર્તા થયા છે. પણ મહાવીર અને બુદ્ધના સમયમાં તો આ દેશમાં નિવર્તક ધર્મની પોષક એવી અનેક સંસ્થાઓ હતી અને બીજી અનેક એવી ઊભી થઈ રહી હતી કે જે પ્રવર્તક ધર્મનો સજ્જડ વિરોધ કરતી હતી. અત્યાર લગી નીચલાથી ઉપલા સુધીના વર્ગોમાં નિવૃત્તિ-ધર્મની છાયામાં વિકાસ પામનારા વિવિધ તપોનુષ્ઠાન, વિવિધ ધ્યાન-માર્ગ અને જુદા જુદા પ્રકારના ત્યાગમય આચારોનો એટલો બધો પ્રભાવ વિસ્તરવા લાગ્યો હતો કે મહાવીર અને બુદ્ધના સમયમાં પ્રવર્તક અને નિવર્તક ધર્મ વચ્ચે ફરી એકવાર પ્રબળ વિરોધનો વંટોળ ઊઠ્યો, જેની સાબિતી આપણને જૈન–બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં તેમ જ સમકાલીન બ્રાહ્મણ વાઙ્મયમાં મળે છે. તથાગત બુદ્ધ એવા પકવ વિચારક અને દૃઢ હતા કે એમણે પોતાના નિવર્તક ધર્મમાં પ્રવર્તક ધર્મના આધારરૂપ મંતવ્યો અને શાસ્ત્રોને કોઈ રીતે આશ્રય ન આપ્યો. દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર પણ એવા જ કટ્ટર નિવર્તકધર્મી હતા. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે પહેલાંથી અત્યાર સુધી જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં અનેક વેદાનુયાયી બ્રાહ્મણો દીક્ષિત થયા, તોપણ એમણે જૈન અને બૌદ્ધ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વાઙ્‌મયમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવાનો ન તો કોઈ પ્રયત્ન કર્યો કે ન તો બ્રાહ્મણગ્રંથે માન્ય રાખેલ કોઈ યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડને માન્ય રાખ્યો.

નિવર્તક ધર્મનાં મંતવ્ય અને આચાર

સેંકડો નહીં બલ્કે હજારો વર્ષ પહેલાંથી ધીમે ધીમે નિવર્તક ધર્મના અંગ–પ્રત્યંગ રૂપે જે અનેક મંતવ્યો અને આચારોનો, મહાવીર-બુદ્ધના સમય સુધીમાં વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો તે સંક્ષેપમાં આ છેઃ–

(૧) આત્મશુદ્ધિ જ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, નહીં કે ઐહિક કે પારલૌકિક કોઈ પણ પદનું મહત્ત્વ.

(૨) આ ઉદ્દેશની પૂર્તિમાં બાધક એવા આધ્યાત્મિક મોહ, અવિદ્યા અને તેમાંથી જન્મેલ તૃષ્ણાનો સમૂળગો ઉચ્છેદ કરવો.

(૩) આ માટે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એના દ્વારા સમગ્ર જીવનવ્યવહારને તૃષ્ણા વગરનો બનાવવો. એને સારુ શારીરિક, માનસિક, વાચિક વિવિધ તપસ્યાઓનું તથા જુદા જુદા પ્રકારના ધ્યાન-યોગમાર્ગનું અનુસરણ અને ત્રણ, ચાર કે પાંચ મહાવ્રતોનું આજીવન પાલન.

(૪) આધ્યાત્મિક અનુભવ ધરાવતા કોઈ પણ માણસે કોઈ પણ ભાષામાં કહેલ આધ્યાત્મિક વર્ણનવાળાં વચનોને જ પ્રમાણરૂપ માનવાં, નહીં કે ઈશ્વરકૃત કે અપૌરુષેય મનાતા, કોઈ ખાસ ભાષામાં રચાયેલ ગ્રંથોને.

(૫) લાયકાત અને ગુરુપદની એકમાત્ર કસોટી જીવનની આધ્યાત્મિક શુદ્ધિને ગણવી, નહીં કે જન્મસિદ્ધ વર્ણવિશેષ. આ દૃષ્ટિએ સ્ત્રી અને શૂદ્ર સુધ્ધાંનો ધર્માધિકાર એટલો જ છે, જેટલો એક બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પુરુષનો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૬) મદ્ય-માંસ વગેરેનો ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં નિષેધ. આ તેમ જ આનાં જેવાં લક્ષણો, જે પ્રવર્તક ધર્મના આચારો અને વિચારોથી જુદાં પડતાં હતાં, તે દેશમાં મૂળ ઘાલી ચૂક્યાં હતાં અને દિવસે દિવસે વધુ જોર પકડતાં જતાં હતાં.

નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાય

ઘણેખરે અંશે ઉપર જણાવેલ લક્ષણોને ધારણ કરનાર અનેક સંસ્થાઓ અને સંપ્રદાયોમાં એક નિવર્તકધર્મી સંપ્રદાય એવો પ્રાચીન હતો કે જે મહાવીરથી ઘણી શતાબ્દીઓ પહેલાંથી પોતાની વિશિષ્ટ ઢબે પોતાનો વિકાસ કરતો જતો હતો. એ જ સંપ્રદાયમાં પહેલાં નાભિનંદન ઋષભદેવ, યદુનંદન નેમિનાથ અને કાશીરાજના પુત્ર પાર્શ્વનાથ થઈ ચૂક્યા હતા, અથવા તેઓ એ સંપ્રદાયના માન્ય પુરુષો થઈ ચૂક્યા હતા. સમયે સમયે એ સંપ્રદાયનાં અનેક નામ પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. યતિ, ભિક્ષુ, મુનિ, અનગાર, શ્રમણ વગેરે જેવાં નામો તો એ સંપ્રદાયને માટે વપરાતાં હતાં, પણ જ્યારે દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર એ સંપ્રદાયના નેતા બન્યા, ત્યારે એ સંપ્રદાય 'નિર્ગ્રંથ' નામથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયો. જોકે નિવર્તકધર્માનુયાયી પંથોમાં ઊંચી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાએ પહોંચેલ વ્યક્તિને માટે 'જિન' શબ્દ સાધારણ રૂપે વપરાતો હતો; છતાં પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં, અને એમના પછી કેટલાક વખત સુધી પણ, મહાવીરના અનુયાયી સાધુ કે ગૃહસ્થવર્ગ માટે 'જૈન' (જિનના અનુયાયી) નામનો ઉપયોગ નહોતો થતો. આજે 'જૈન' શબ્દથી મહાવીરે પોષેલ સંપ્રદાયના ત્યાગી, ગૃહસ્થ બધાય અનુયાયીઓનો જે બોધ થાય છે, એને માટે પહેલાં 'નિગ્ગંથ' અને 'સમણોવાસગ' વગેરે જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ થતો હતો.

અન્ય સંપ્રદાયોનો જૈન સંસ્કૃતિ પર પ્રભાવ

ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે સ્વર્ગીય દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ-ઉપાસનાના સ્થાનમાં જૈનોનો આદર્શ નિષ્કલંક મનુષ્યની ઉપાસના છે. પણ જૈન આચાર-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વિચારમાં બહિષ્કૃત મનાયેલ દેવ-દેવીઓ, જેમનો જૈન સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશની સાથે કશો મેળ નથી, તેઓ ફરી પાછાં, ભલે ગૌણ રૂપે જ કાં ન હોય, સ્તુતિ-પ્રાર્થના દ્વારા પેસી જ ગયાં. જૈન પરંપરાએ ઉપાસનામાં પ્રતીકરૂપે માનવમૂર્તિને સ્થાન આપ્યું, કે જે એના ઉદ્દેશની સાથે સુસંગત છે. પણ સાથે જ એની આસપાસ શૃંગાર અને આડંબરની એટલી સામગ્રી ભેગી થઈ ગઈ કે જે નિવૃત્તિના લક્ષની સાથે સાવ અસંગત છે. સ્ત્રી અને શૂદ્રને આધ્યાત્મિક સમાનતાને સગપણે ઊંચે ઊઠાવવાનો તથા સમાજમાં માનભર્યું સ્થાન અપાવવાનો જૈન સંસ્કૃતિનો જે ઉદ્દેશ હતો તે એટલી હદે લુપ્ત થઈ ગયો કે, એણે કેવળ શૂદ્રોને અપનાવવાની ક્રિયા જ બંધ કરી દીધી, એટલું જ નહીં, બલ્કે એણે બ્રાહ્મણ-ધર્મ-પ્રસિદ્ધ જાતિની દીવાલો પણ ઊભી કરી દીધી! તે એટલી હદે કે જ્યાં બ્રાહ્મણ પરંપરાનું પ્રાધાન્ય હતું ત્યાં એણે શૂદ્ર કહેવાતા લોકોને અજૈન કહીને પોતાના ઘરમાંથી પણ બહાર કાઢી મૂક્યા! અને શરૂઆતમાં જે જૈન સંસ્કૃતિ જાતિ-ભેદનો વિરોધ કરવામાં ગૌરવ માનતી હતી, એણે દક્ષિણ ભારત જેવા પ્રદેશોમાં નવા જાતિભેદનું સર્જન કરી દીધું તથા સ્ત્રીઓને પૂર્ણ આધ્યાત્મિક યોગ્યતાને માટે અસમર્થ જાહેર કરી દીધી! આ સ્પષ્ટ રીતે કટ્ટર બ્રાહ્મણ પરંપરાની જ અસર છે. મંત્ર, જ્યોતિષ વગેરે વિદ્યાઓ, જેમનો જૈન સંસ્કૃતિના ધ્યેયની સાથે કશો સંબંધ નથી, એ પણ જૈન સંસ્કૃતિમાં આવી ગઈ. આટલું જ નહીં, બલ્કે આધ્યાત્મિક જીવન સ્વીકારનારા અનગારોએ સુધ્ધાં એ વિદ્યાઓને અપનાવી. યજ્ઞોપવીત [જનોઈ] વગેરે જે સંસ્કારોનો મૂળમાં જૈન સંસ્કૃતિ સાથે કશો જ સંબંધ ન હતો, એ જ મધ્યયુગમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જૈન સંસ્કૃતિનું એક અંગ બની ગયા અને એને માટે, બ્રાહ્મણ પરંપરાની જેમ, જૈન પરંપરામાં પણ એક પુરોહિતવર્ગ કાયમ થઈ ગયો. યજ્ઞયાગાદિનું બરાબર અનુકરણ કરવાવાળા ક્રિયાકાંડો પ્રતિષ્ઠા વગેરે વિધિઓમાં પેસી ગયા. આ તેમ જ આવી બીજી અનેક નાની-મોટી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બાબતો એટલા માટે બની ગઈ કે જૈન સંસ્કૃતિને એવા સાધારણ અનુયાયીઓની રક્ષા કરવી હતી કે જેઓ બીજા વિરોધી સંપ્રદાયોમાંથી આવીને એમાં સામેલ થતા હતા, અથવા જેઓ બીજા સંપ્રદાયના આચાર-વિચારોથી પોતાની જાતને બચાવી શકતા ન હતા.

હવે આપણે ટૂંકમાં એ પણ જોઈશું કે બીજાઓ ઉપર જૈન સંસ્કૃતિની ખાસ અસર શી પડી?

જૈન સંસ્કૃતિનો બીજાઓ ઉપર પ્રભાવ

આમ તો સિદ્ધાંતરૂપે સર્વભૂતદયાને બધાય માને છે, પણ પ્રાણીરક્ષા ઉપર જેટલો ભાર જૈન સંસ્કૃતિએ આપ્યો છે, જેટલી ધગશથી એણે એ માટે કામ કર્યું છે, એનું પરિણામ સમગ્ર ઇતિહાસ-યુગમાં એ આવ્યું કે જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે જૈનોનો એક કે બીજા ક્ષેત્ર ઉપર પ્રભાવ પડ્યો, ત્યાં ત્યાં સઘળે આમજનતા ઉપર પ્રાણીરક્ષાનો પ્રબળ સંસ્કાર પડ્યો; તે એટલે સુધી કે ભારતના અનેક ભાગોમાં પોતાને અજૈન કહેનારા તથા જૈનવિરોધી માનનારા સાધારણ લોકો પણ જીવમાત્રની હિંસા પ્રત્યે અણગમો સેવવા લાગ્યા. અહિંસાના આ સામાન્ય સંસ્કારને લીધે જ વૈષ્ણવ વગેરે અનેક જૈનેતર પરંપરાઓના આચાર-વિચાર પ્રાચીન વૈદિક પરંપરાથી સાવ જુદા થઈ ગયા છે. તપસ્યાના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું. ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ, બધાય જૈનો તપસ્યા તરફ ખૂબ વધારે ઝૂકે છે. આનો પ્રભાવ પાડોસી સમાજો ઉપર એટલો બધો પડ્યો કે એમણે પણ એક કે બીજે રૂપે અનેક પ્રકારની સાત્ત્વિક તપસ્યાઓ અપનાવી લીધી. અને સામાન્ય રીતે સાધારણ જનતા જૈનોની તપસ્યા તરફ આદરભાવ ધરાવતી રહે છે; તે એટલે સુધી કે મુસલમાન સમ્રાટ તથા બીજા સમર્થ અધિકારીઓએ તપસ્યાથી આકર્ષાઈને અનેકવાર જૈન સંપ્રદાયનું કેવળ બહુમાન જ નથી કર્યું, બલ્કે એને અનેક સવલતો પણ આપી છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મદ્ય-માંસ વગેરે સાત વ્યસનોને નાબૂદ કરવાનો તથા એમને ઓછાં કરવાનો જૈન વર્ગે એટલો બધો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જેને લીધે તે એ વ્યસનમાં ડૂબેલી અનેક જાતિઓમાં સુસંસ્કાર નાખવા શક્તિશાળી બનેલ છે. જોકે બૌદ્ધ વગેરે બીજા સંપ્રદાયો પણ પોતાની પૂરી તાકાતથી આ સુસંસ્કારને માટે પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ જૈનોનો પ્રયત્ન આ દિશામાં અત્યાર સુધી ચાલુ છે; અને જ્યાં જૈનોનો પ્રભાવ સારો છે ત્યાં, આ સ્વૈરવિહારના સ્વતંત્ર યુગમાં પણ, મુસલમાન અને બીજા માંસાહારી લોકો સુધ્ધાં ખુલ્લંખુલ્લા માંસ-દારૂનો ઉપયોગ કરતાં સંકોચ અનુભવે છે. લોકમાન્ય તિલકે સાચું જ કહ્યું છે કે ગુજરાત વગેરે પ્રાંતોમાં પ્રાણીરક્ષા અને નિર્માંસ ભોજનનો જે આગ્રહ છે તે જૈન પરંપરાનો જ પ્રભાવ છે.

જૈન વિચારસરણીનો એક મૌલિક સિદ્ધાંત એ છે કે દરેક વસ્તુનો વિચાર વધારેમાં વધારે પાસાં અને વધારેમાં વધારે દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરવો, અને વિવાદાસ્પદ વિષયમાં પોતાના સાવ વિરોધી પક્ષના અભિપ્રાયને પણ એટલી જ સહાનુભૂતિથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, જેટલી સહાનુભૂતિ પોતાના પક્ષ તરફ હોય; અને અંતે સમન્વયરૂપે જ જીવનવ્યવહારનો ફેંસલો કરવો. આમ તો આ સિદ્ધાંત બધાય વિચારકોના જીવનમાં, એક કે બીજે રૂપે, કામ કરતો જ રહે છે; એના સિવાય પ્રજાજીવન ન તો વ્યવસ્થિત બની શકે છે કે ન તો શાંતિ મેળવી શકે છે; છતાં જૈન વિચારકોએ એ સિદ્ધાંતની એટલી બધી ચર્ચા કરી છે, અને એના ઉપર એટલો બધો ભાર દીધો છે કે જેને લીધે કટ્ટરમાં કટ્ટર વિરોધી સંપ્રદાયને પણ કંઈ ને કંઈ પ્રેરણા મળતી જ રહી છે. રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત, એ ઉપનિષદની ભૂમિકા ઉપર ઊભો થયેલો અનેકાંતવાદ જ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જૈન પરંપરાના આદર્શ

જૈન સંસ્કૃતિના હૃદયને સમજવા માટે આપણે થોડાક એ આદર્શોનો પરિચય કરવો પડશે, જે પહેલાંથી આજ સુધી જૈન પરંપરામાં એકસરખી રીતે માન્ય છે અને પૂજાય છે. જૈન પરંપરાની સામે સૌથી પ્રાચીન આદર્શ ઋષભદેવ અને એમના પરિવારનો છે. ઋષભદેવે પોતાના જીવનનો સૌથી મોટો ભાગ, પ્રજાપાલનની જવાબદારીની સાથે બીજી જે જવાબદારીઓ એમના માથે આવી પડી હતી, એને બુદ્ધિપૂર્વક અદા કરવામાં વિતાવ્યો હતો. તેઓએ એ સમયના સાવ અભણ લોકોને લખતાં-વાંચતાં શીખવ્યું. કશો કામ-ધંધો નહીં જાણનારા વનવાસીઓને એમણે ખેતીવાડી તથા સુતાર, કુંભાર વગેરેના જીવનોપયોગી ધંધા શીખવ્યા. અંદર અંદર કેવી રીતે વર્તવું, કેવી રીતે નિયમોનું પાલન કરવું, એ પણ એમણે શીખવ્યું. પછી જ્યારે એમને લાગ્યું કે મોટો પુત્ર ભરત પ્રજાનું શાસન કરવાની બધી જવાબદારીઓ અદા કરી શકશે, ત્યારે રાજ્યનો ભાર એને સોંપીને તેઓ ઊંડા આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરવાને માટે ઉગ્ર તપસ્વી બનીને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા.

ઋષભદેવની બે પુત્રીઓ બ્રાહ્મી અને સુંદરી નામે હતી. એ યુગમાં બહેન-ભાઈ વચ્ચે લગ્નની પ્રથા પ્રચલિત હતી. સુંદરીએ આ પ્રથાનો વિરોધ કર્યો, અને પોતાની સૌમ્ય તપસ્યાથી ભાઈ ભરત ઉપર એવો પ્રભાવ પાડ્યો કે જેથી ભરતે સુંદરીની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો એટલું જ નહીં બલ્કે, એ એનો ભક્ત બની ગયો. ઋગ્વેદના યમ-યમીસૂક્તમાં ભાઈ યમે યમીની લગ્નની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો, જ્યારે બહેન સુંદરીએ ભાઈ ભરતની લગ્નની માગણીને તપસ્યામાં ફેરવી દીધી. આના ફળરૂપે ભાઈ-બહેનના લગ્નની પ્રતિષ્ઠિત પ્રથા નાબૂદ થઈ ગઈ.

ઋષભદેવના ભરત અને બાહુબલી નામે પુત્રો વચ્ચે રાજ્યને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માટે ભયાનક યુદ્ધ શરૂ થયું. છેવટે દ્વંદ્વયુદ્ધ દ્વારા નિકાલ લાવવાનો નિશ્ચય થયો. ભરતનો પ્રચંડ પ્રહાર નિષ્ફળ ગયો. જ્યારે બાહુબલીનો વારો આવ્યો અને ભરત કરતાં વધારે શક્તિશાળી બાહુબલીને એમ લાગ્યું કે મારા મુષ્ટિપ્રહારથી ભરતની અવશ્ય દુર્દશા થશે, ત્યારે એણે ભાઈ ઉપર વિજય મેળવવાની પળને પોતાની જાત ઉપર વિજય મેળવવામાં ફેરવી નાખી. એણે એમ વિચાર્યું કે રાજ્યને માટે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો અને વેર-પ્રતિવેરનાં અને કુટુંબકલેશનાં બી વાવવાં એના કરતાં સાચો વિજય અહંકાર અને તૃષ્ણા ઉપર વિજય મેળવવામાં જ છે. એણે પોતાના બાહુબળનો ઉપયોગ ક્રોધ અને અભિમાન ઉપર જ કર્યો, અને અવૈરથી વૈરનો પ્રતિકાર કરવાનો જીવંત દાખલો બેસાડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે અંતે ભરતનો લોભ અને ગર્વ પણ ખંડિત થઈ ગયો.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે કેવળ ક્ષત્રિયોમાં જ નહીં, બધાય વર્ગોમાં માંસ ખાવાની પ્રથા હતી. રોજ-બ-રોજના ભોજન માટે, સામાજિક ઉત્સવોમાં, ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોને અવસરે પશુ-પક્ષીઓનો વધ એવો જ પ્રચલિત અને પ્રતિષ્ઠિત હતો કે જેવી આજે નારિયેળ અને ફળોની ભેટ. એ યુગમાં યદુનંદન નેમિકુમારે એક અજબ પગલું ભર્યું. એમણે પોતાના લગ્ન વખતે ભોજન માટે કતલ કરવામાં આવનાર નિર્દોષ પશુ-પક્ષીઓની વેદનાભરી મૂક વાણીથી દ્રવિત થઈને નિશ્ચય કર્યો કે જેમાં નિર્દોષ પશુ-પક્ષીઓનો બિનજરૂરી વધ થતો હોય એવા લગ્નથી સર્યું ! આવો ગંભીર નિશ્ચય કરીને તેઓ, કોઈની વાત કાને ધર્યા વિના, જાનમાંથી તરત જ પાછા ફરી ગયા. અને દ્વારકાથી સીધા ગિરનાર પર્વત ઉપર જઈને એમણે તપસ્યા આદરી. કુમાર અવસ્થામાં જ રાજપુત્રીનો ત્યાગ કરીને અને ધ્યાન-તપનો માર્ગ અપનાવીને એમણે એ લાંબા સમયથી પ્રચલિત પશુ-પક્ષી-વધની પ્રથા ઉપર, પોતાની જાતના દાખલા ઉપરથી, એટલો સખ્ત પ્રહાર કર્યો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કે જેથી આખા ગુજરાતમાં, અને ગુજરાતથી પ્રભાવિત થયેલા બીજા પ્રાંતોમાં પણ, એ પ્રથા નામશેષ થઈ ગઈ, અને ઠેર ઠેર આજ સુધી ચાલી આવતી પાંજરાપોળો જેવી લોકપ્રિય સંસ્થાઓમાં પરિવર્તિત થઈ ગઈ.

પાર્શ્વનાથના જીવનનો આદર્શ કંઈક જુદો જ હતો. એમણે એકવાર દુર્વાસા જેવા સહજ ક્રોધી તાપસ તથા એના અનુયાયીઓની અપ્રીતિ વહોરવાનું જોખમ ખેડીને પણ એક બળતા સાપને લીલા લાકડામાંથી બચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આજે પણ જૈનોના પ્રભાવવાળા ક્ષેત્રોમાં કોઈ સાપ સુધ્ધાંને મારતા નથી.

દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે પણ એક વખત પોતાની અહિંસાવૃત્તિની પૂર્ણ સાધનાનો આવો જ પરિચય આપ્યો હતો. જ્યારે તેઓ જંગલમાં ધ્યાનમાં ઊભા હતા ત્યારે એક પ્રચંડ વિષધરે એમને ડંખ માર્યો. એ સમયે તેઓ પોતાના ધ્યાનમાં અચલ રહ્યા, એટલું જ નહીં, બલ્કે એમણે એ વિષધર ઉપર મૈત્રીભાવનાનો પ્રયોગ કર્યો, જેથી એ પ્રયોગ " अहिंसा-प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः " એ સૂત્રનું જીવન્ત દૃષ્ટાંત બની ગયો. તેઓ જીવનપર્યંત, અનેક પ્રસંગોએ, યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક કાર્યોમાં થતી હિંસાને રોકવાનો પૂર્ણ પ્રયત્ન કરતા જ રહ્યા. આવા આદર્શોથી જ જૈન સંસ્કૃતિ પ્રાણવાન બની રહી છે; અને અનેક મુસીબતોની વચ્ચે પણ એણે પોતાના આદર્શોના હૃદયને ગમે તેમ કરીને સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે ભારતના ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ઇતિહાસમાં જીવિત છે. જ્યારે પણ એવો સુયોગ સાંપડ્યો ત્યારે ત્યાગી તથા રાજા, મંત્રી અને વેપારી વગેરે ગૃહસ્થોએ જૈન સંસ્કૃતિના અહિંસા, સંયમ અને તપના આદર્શોનો પોતાની ઢબે પ્રચાર કર્યો છે.

સંસ્કૃતિનો ઉદ્દેશ

સંસ્કૃતિ માત્રનો ઉદ્દેશ છે માનવતાના કલ્યાણ તરફ આગળ વધવું. આ ઉદ્દેશને એ ત્યારે જ સાધી શકે છે કે જ્યારે એ પોતાને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જન્મ આપનાર અને પોષનાર રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાં ફાળો આપવા માટે હમેશાં તૈયાર હોય. કોઈ પણ સંસ્કૃતિનાં બાહ્ય અંગો કેવળ અભ્યુદયના સમયે જ વિકસે છે અને એવે સમયે જ એ આકર્ષક લાગે છે, પણ સંસ્કૃતિના હૃદયની વાત જુદી છે. સમય આફતનો હોય કે અભ્યુદયનો, બન્ને સમયમાં એની અનિવાર્ય જરૂરિયાત તો હમેશાં એકસરખી જ હોય છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિ, જ્યાં સુધી એ ભાવિના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો ન આપે ત્યાં સુધી, કેવળ પોતાના ઇતિહાસ કે યશોગાથાઓના આધારે ન તો જીવિત રહી શકે છે કે ન તો પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે છે.

આ દૃષ્ટિએ પણ જૈન સંસ્કૃતિ અંગે વિચાર કરવો સંગત છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે આ સંસ્કૃતિ મૂળે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ પુનર્જન્મથી છુટકારો મેળવવાની દૃષ્ટિએ આવિર્ભાવ પામી છે. એના આચાર-વિચારનું આખું માળખું એ લક્ષને અનુરૂપ જ બન્યું છે. પણ આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે, આખરે એ સંસ્કૃતિ વ્યક્તિ સુધી જ સીમિત ન રહી; એણે એક વિશિષ્ટ સમાજનું રૂપ ધારણ કરી લીધું.

નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ

ગમે તે સમાજ હોય, એ કેવળ નિવૃત્તિની ભુલભુલમણીને આધારે ન તો જીવી શકે છે, કે ન તો વાસ્તવિક નિવૃત્તિની સાધના જ કરી શકે છે. જો કોઈ રીતે નિવૃત્તિને નહીં માનવાવાળા અને કેવળ પ્રવૃત્તિ-ચક્રનું જ મહત્ત્વ માનવાવાળા છેવટે એ પ્રવૃત્તિના તોફાન અને વંટો-ળમાં જ ફસાઈને મરી શકતાં હોય તો એ પણ એટલું જ સાચું છે કે પ્રવૃત્તિનો આધાર લીધા વગર નિવૃત્તિ કેવળ હવાઈ કિલ્લો જ બની જાય છે. ઐતિહાસિક અને દાર્શનિક સત્ય તો એ છે કે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, એ માનવકલ્યાણના એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. જ્યાં સુધી દોષોની નિવૃત્તિની સાથે જ સદ્ગુણપ્રેરક અને કલ્યાણકર પ્રવૃત્તિમાં બળ પૂરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ માણસ દોષો, ભૂલો,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બૂરાઈ અને અકલ્યાણથી બચી નથી શકતો. કોઈ પણ માંદો માણસ અપથ્ય અને કુપથ્યથી નિવૃત્ત થવાથી જીવતો નથી રહી શકતો; સાથે જ સાથે એણે પથ્યનું સેવન પણ કરવું જ જોઈએ. જીવનને માટે શરીરમાંથી બગાડવાળા લોહીને કાઢી નાખવું જેટલું જરૂરી છે એટલું જ એની નસોમાં નવા લોહીનો સંચાર કરવો એ પણ જરૂરી છે.

નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ

ઋષભદેવથી લઈને આજ સુધી નિવૃત્તિગામી કહેવાતી જૈન સંસ્કૃતિ પણ કોઈ ને કોઈ રીતે જીવિત રહી છે, તે એક માત્ર નિવૃત્તિના બળ ઉપર નહીં, કિંતુ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિને આધારે. જો પ્રવર્તકધર્મી બ્રાહ્મણોએ નિવૃત્તિમાર્ગનાં સુંદર તત્ત્વોને અપનાવીને એક વ્યાપક, કલ્યાણકારી, એવી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કર્યું કે જે ગીતામાં સજીવન બનીને આજે નવા ઉપયોગી સ્વરૂપમાં ગાંધીજી દ્વારા ફરી પોતાનું સંસ્કરણ કરી રહી છે, તો નિવૃત્તિલક્ષી જૈન સંસ્કૃતિ પણ કલ્યાણલક્ષી જરૂરી પ્રવૃત્તિનો આધાર લઈને જ અત્યારની બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં જીવિત રહી શકશે. જૈન સંસ્કૃતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારના જે મૂળ નિયમો છે, અને એ જે આદર્શોને આજ લગી પોતાની પૂંજી માની રહેલ છે, એને આધારે એ પ્રવૃત્તિનો એવો મંગલકારી યોગ સાધી શકે છે કે જે બધાને માટે કલ્યાણકર થાય.

જૈન પરંપરામાં પહેલું સ્થાન છે ત્યાગીઓનું અને બીજું છે ગૃહસ્થોનું. ત્યાગીઓને પાંચ મહાવ્રત સ્વીકારવાની જે આજ્ઞા છે તે વધારેમાં વધારે સદ્‌ગુણોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની કે સદ્‌ગુણપોષક પ્રવૃત્તિને માટે શક્તિ પેદા કરવાની પ્રાથમિક શરત માત્ર છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, પરિગ્રહ વગેરે દોષોથી બચ્યા વિના સદ્‌ગુણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જ નથી શકતી. અને સદ્‌ગુણપોષક પ્રવૃત્તિને જીવનમાં સ્થાન આપ્યા વિના હિંસા વગેરેથી બચી જવું, એ પણ સર્વથા અસંભવ છે. જે વ્યક્તિમાં સાર્વભૌમ મહાવ્રતોને સ્વીકારવાની શક્તિ ન હોય એને માટે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જૈન પરંપરામાં અણુવ્રતોની રચના કરીને ધીમે ધીમે નિવૃત્તિ તરફ આગળ વધવાનો માર્ગ પણ રાખવામાં આવ્યો છે. આવા ગૃહસ્થોને માટે હિંસા વગેરે દોષોથી અમુક અંશે બચવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, એનો અર્થ એ જ છે કે પહેલાં ગૃહસ્થ દોષોથી બચવાનો અભ્યાસ કરે. પણ સાથે જ સાથે એના માટે એ આદેશ પણ છે કે જે જે દોષને એ દૂર કરે તે તે દોષના વિરોધી સદ્‌ગુણોને જીવનમાં સ્થાન આપતો જાય. હિંસાને દૂર કરવી હોય તો જીવનમાં પ્રેમ અને આત્મૌપમ્યના સદ્‌ગુણોને પ્રગટ કરવા જોઈએ. સત્ય બોલ્યા વગર અને સત્ય બોલવાનું બળ મેળવ્યા વગર અસત્યથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે? પરિગ્રહ અને લોભથી બચવું હોય તો સંતોષ અને ત્યાગ જેવી ગુણપોષક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની જાતને ખપાવી દેવી જ પડશે.

સંસ્કૃતિનો સંકેત

સંસ્કૃતિમાત્રનો સંકેત લોભ અને મોહને ઘટાડવા તથા નિર્મૂળ કરવા તરફ છે; નહીં કે પ્રવૃત્તિને નિર્મૂળ કરવા તરફ. જે પ્રવૃત્તિ આસક્તિ વગર ન જ થઈ શકે એવી હોય એ જ ત્યાજ્ય છે; દા. ત., કામાચાર અને વ્યક્તિગત પરિગ્રહ વગેરે. જે પ્રવૃત્તિઓ સમાજનાં ધારણ, પોષણ અને એનો વિકાસ કરનારી છે તે આસક્તિપૂર્વક તેમ જ આસક્તિ વગર પણ થઈ શકે છે. એટલા માટે સંસ્કૃતિ કેવળ આસક્તિના ત્યાગ તરફ જ સંકેત કરે છે.

[દઔચિં૦ ખં૦ ૨, પૃ૦ ૧૩૨-૧૪૨]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org